

Twee soorten van liberalisme

Thorbecke en Sloet tot Oldhuis ‘aan de hefboom tot welvaart’*

WIM COSTER

Two kinds of liberalism. Thorbecke and Sloet ‘at the lever of prosperity’

This article explores the question whether Bartholomeus Willem Anne Elisa baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884) can be considered as a doctrinal liberal or ‘Thorbeckian’. The question is answered by reference to some specific topics he often discussed with Thorbecke, namely economy (especially his vision on poor relief, wages and excise), knowledge and the spread of knowledge, infrastructure and colonial politics. The article also deals with the political style of both men and the scope of their political arenas. It shows that Sloet – because of his firm belief in the laws of nature, the organic arrangement and the functioning of creation and ‘the invisible hand’ – can be called an ‘ecological liberal’, and at the same time has his own style in an arena that’s not limited to the political scene in The Hague.

Wie zich bezighoudt met de persoon van mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884), kortweg ‘Sloet’, krijgt onvermijdelijk te maken met de gecompliceerde relatie van deze Oost-Nederlandse liberaal met Thorbecke. Al in de tweede helft van de jaren twintig maakte de jeugdige Bartholomeus Willem Anne Elisa kennis met de bijna tien jaar oudere Johan Rudolf. De geboortige Zwollenaar Thorbecke, toentertijd professor in Gent, had ‘met zijn Duitse ervaringen’ voor de kring van vader Sloet ‘een interessante ideologische inbreng’ te bieden.¹ De veelbelovende jonge jurist Sloet zal in die tijd bij de conversaties misschien wel eens een woord in het midden hebben gebracht, maar de werkelijke discussies met Thorbecke zou hij pas later voeren, nadat hij in de jaren veertig zijn intrede had gedaan in de regionale en landelijke politiek.²

Aanvankelijk golden Sloet en Thorbecke als geestverwanten. Zij hadden beiden een Oost-Nederlandse achtergrond, waren jurist en liberaal en zochten naar de bevruchtende wisselwerking tussen privaat en publiek of algemeen belang. Toch kozen zij verschillende richtingen. Ook dat was eigen aan ‘het’ liberalisme en hoefde niet noodzakelijkerwijs tot persoonlijke vijandschappen te

* Wim Coster promoveerde in 2008 op een proefschrift getiteld: *Baron op klompen. Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart* (Wageningen 2008). Hij dankt J. Drentje, J.H. von Santen en H. te Velde voor hun commentaar en aanvullingen op een eerdere versie van dit artikel.

1 W. Verkade, *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot* (Zutphen 1974) 99.

2 Ook Sloets twee jaar oudere broer Ludolph Anne Jan Wilt was daarbij van de partij. Verkade, *Thorbecke*, 99.

Afb. 1 Sloet op een litho door N.J.W. de Roode. Het portret werd gepubliceerd voor in het verslag van het XXVII-ste Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres (1862). Het bestuur wilde daarmee voldoen 'aan den in de laatste algemeene vergadering kenbaar gemaakten wensch' om 'een der stichters en ijverigste bevorderaars der congressen te eeren'. Wim Coster, Baron op klompen.

leiden. Bij Sloet en Thorbecke gebeurde dat laatste wel. In de loop van de jaren vijftig en begin zestig verslechterde de relatie tussen de 'titaan' in de politiek en de man 'aan de hefboom tot welvaart' sterk, mede door persoonlijke factoren.³ 'De heer Sloet beklagt zich over de aanmatiging en de dominerende geest van Thorbecke', schreef baron Aeneas Mackay in februari 1858 in zijn dagboek. 'Il n'est pas le seul', voegde hij er aan toe.⁴ In 1862 konden Sloet en enkele andere Zwollenaren Thorbecke's bloed zelfs wel drinken en zij vroegen zich af 'of hij stapel was geworden!'⁵

Naast de incompatibilité d'humeur van de flamboyante Sloet en de steile Thorbecke bestonden er tussen beide politici ook ideologische verschillen. In dit artikel wil ik de vraag beantwoorden of Sloet al dan niet kan worden gerekend tot de kring van doctrinair liberalen of Thorbeckianen. Ik doe dat aan de hand van een aantal strijdpunten in de politieke arena. Met die politieke arena bedoel ik echter niet alleen, naar de voorkeur van Thorbecke, 'het parlement'

3 De omschrijving 'titaan' is ontleend aan Ido de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003) 61.

4 J.P. Duyverman, *Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay dienaar des konings 1806-1876* (Houten 1986) 58.

5 Verkade, *Thorbecke*, 268.

Afb. 2 Portret van Thorbecke (1798-1872) door een onbekende maker. Onder zijn handtekening. Collectie Historisch Centrum Overijssel.

of ‘de werkkamer van de minister’, maar nadrukkelijk – het kan niet anders als het gaat om Sloet – ook de speelruimte daarbuiten.⁶ Daarmee is al direct de tweede vraag genoemd, en wel in hoeverre Sloet en Thorbecke de politiek bedreven op hetzelfde speelveld. In het verlengde daarvan ligt de derde vraag, namelijk welke stijl zij daarbij hanteerden.

Deze vragen, die uiteraard niet los van elkaar kunnen worden gezien, wil ik trachten te beantwoorden aan de hand van enkele concrete kwesties, die in mijn boek over Sloet *Baron op klompen* aan de orde komen: de armenzorg, en ook arbeidsloon en accijnzen, als model voor de verschillende denkrichtingen over de economie binnen het liberalisme; verder kennis en kennisgeving,

⁶ Henk te Velde, ‘Onderwijzers in de parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 113 (1998) 3, 322.

de infrastructuur en ten slotte de koloniën in Oost en West. Grotendeels buiten beschouwing blijft de landbouw, omdat daarover tussen beiden nauwelijks ideologische verschillen bestonden, al was hier wel sprake van een verschil in belangstelling; niet voor niets wordt Sloet getypeerd als een baron op klompen.⁷ Ook kruisten zij de degens, maar dan meer op formele gronden, over Sloets voorstel tot afschaffing van de tienden.⁸ Hier bleek overigens wel al iets van de aversie die beide heren jegens elkaar ontwikkelden. Thorbecke noemde het voorstel van Sloet tot twee maal toe ‘een onbekookt werk’ en had het ‘dus reeds ongelezen’ veroordeeld, schreef de laatste in 1856 aan de conservatief-liberaal J.P.P. van Zuylen van Nijevelt.⁹ Het was niet de laatste brief aan Van Zuylen waarin Sloet zijn misnoegen over Thorbecke uitte.

Ter introductie volgt hierna een kort overzicht van leven, werken en denken van Sloet en een – korte – schets van het liberalisme der doctrinair-liberalen of Thorbeckianen.

Leven, werken, denken

Sloet zag in 1807 het levenslicht in het Gelderse plaatsje Voorst, tussen Deventer en Zutphen, van waaruit zijn vader onder andere fungeerde als districts-commissaris van de Veluwe.¹⁰ Zijn familie behoorde tot een oud Oost-Nederlands adellijk geslacht. Hij studeerde Rechten in Utrecht en promoveerde in 1830 op een proefschrift, waarin hij zijn opvattingen over het wezen van de staat als ‘een groot gezin’ uiteenzette.¹¹ Zijn ideeën over ‘volksgeluk’ – in de zin van materiële welvaart en welbevinden – waren daarmee nauw verbonden.

Sloets wereldbeeld bestond uit een mengsel van klassieke, christelijke en profane bouwstoffen. In zijn denken speelden de ‘onzichtbare handen’ van de godsdienst en die van de economie een belangrijke rol. Als een onmisbare bouwsteen voor het ‘volksgeluk’ en als een fundament tegelijk zag hij het christendom. Regelmatig kwam hij in zijn publicaties terug op de relatie tussen ‘het vriendelijk licht van het Christendom’ en de staathuishoudkunde of eco-

7 Het nam overigens niet weg, dat Sloet in Thorbecke in de Kamer bij de behandeling van een landhuishoudkundig onderwerp een jurist van formaat tegenover, en soms ook wel naast, zich vond. Pas in april 1872, kort voor de dood van Thorbecke, kwam er tijdens diens derde ministerie een wet in het Staatsblad, die echter nog niet alles regelde; dat duurde tot 1909. Coster, *Baron op klompen*, 240-248.

8 Ibidem.

9 Nationaal Archief, Inventaris van het archief van de familie Van Zuylen van Nijevelt, (1351) 1655-1940. Brief van Sloet aan J.P.P. van Zuylen van Nijevelt, 1856.

10 Zie voor Sloet: *Nieuw Biografisch Woordenboek van Nederland (NBWN)* deel 2, 1326. Abusievelijk wordt hier als zijn naam Bartholomæus Willem Anne Elise, als zijn geboortedatum 13 oktober 1808 en als zijn sterfdatum 16 januari in plaats van 16 juni 1884 vermeld. Prins, *Sloet tot Oldhuis*, 22, geeft als geboortedatum 12 oktober 1808 en als geboorteplaats de eveneens onjuiste locatie, ‘huize De Beek’. Een extract uit het doopboek van Voorst, opgemaakt op 24 april 1849, als bijlage bij de stukken voor Sloet’s tweede huwelijk, geeft de datum 12 oktober 1807, evenals *Nederland’s Adelsboek* 1951, 359.

11 *Dissertatio philosophico-juridica inauguralis sistens animadversiones nonnullae de natura civitatis* (Utrecht 1830).

nomie.¹² Hij behoorde tot de liberalen die als erfgenamen van het verlichtingsdenken geloofden in de maakbaarheid van de samenleving. Hun uiteindelijk doel was een vrije, open maatschappij van actieve, verantwoordelijke en nuttige burgers: mensen die zelf in hun onderhoud voorzagen door productief te zijn. Deze verantwoordelijke burgers vormden de gehele samenleving of natie: van de grootste ondernemers tot de meest eenvoudige werklieden.¹³ Zij steunden daarbij, in de visie van Sloet, op de morele voedingsbodem van het christendom en wel in de vorm van de fysico-theologie.

De fysico-theologische *Katechismus der Natuur* van de Zutphense pedagoog en predikant J.F. Martinet (1729-1795) vormde voor de jonge Sloet een belangrijke inspiratiebron, waardoor hij zich zijn leven lang zou laten voeren.¹⁴ Zoals de natuur was volgens de fysico-theologen ook de maatschappij geordend. Iedereen behoorde daarom 'verheugd te zijn over zijn plaats in de samenleving en zich naar vermogen in te spannen voor het welzijn van allen.'¹⁵ Daarvoor moest kennis worden verspreid, een taak waarvoor verlichte, welgestelde burgers zich verantwoordelijk mochten voelen. 'Kennis is de ware tooverij', vatte Sloet deze gedachte samen.¹⁶ Hij deelde de basis-idee van de Verlichting dat de mens van nature goed is en alleen slecht kan worden in en door de (nog) onvolmaakte maatschappij.

De tweede pijler van zijn denken werd gevormd door de leer van Adam Smith dat het nastreven van het eigen individuele belang zal resulteren in het grootste maatschappelijk belang, waarbij een vrije markt het meest oplevert voor de maatschappij als geheel. Ook hier zal een 'onzichtbare hand' zorgen voor harmonie en evenwicht. Als in een groot gezin, legde Sloet in zijn proefschrift uit 1830 uit, zijn de rollen als vanzelf verdeeld. Natuurlijke wetten geven de samenleving ordening en richting.

De intellectuele wortels van Sloet lagen dus in de achttiende eeuw. 'In zijn tijdschrift lijkt hij vaak ergerlijk beperkt en uiterst conservatief', aldus Boschloo, 'maar beziet men de maatschappij vanuit zijn gezichtspunt, dan kan men hem ook consequent en idealistisch noemen. Hij geloofde dat zijn overtuigingen "waar" waren, dat zijn gelijk gesteund werd door een wetenschap die op weg was door empirisch onderzoek de absolute waarheid te vinden.'¹⁷ Die conclusie is volkomen juist, maar daaraan moet dan wel Sloets diepgevoeld geloof worden gekoppeld dat hem vanaf zijn jeugd als leidraad diende. Ook, zij het meestal impliciet, in zijn werkzame leven.

12 Zie bijvoorbeeld *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek (TSS)*-3, 3. Zie voor een volledig overzicht van hoofdstukken en paragrafen van Sloets 'Grondtrekken der staathuishoudkunde': Coster, *Baron op klompen*, Bijlage II B1.

13 Harm Kurstjens, 'De onderbouw van de moderne natie: Siep Stuurman en de negentiende-eeuwse vernieuwing van de staat', *Leidschrift. De natie benaderd*, 111 (1995) 1, 106.

14 J.F. Martinet, *Katechismus der Natuur* (Amsterdam 1778-1779) [3de druk] 4 delen.

15 Frieda de Haas en Bert Paasman, *J.F. Martinet en de achttiende eeuw. In ijver en onverzadelijken lust om te leeren* (Zutphen 1987) 13.

16 *TSS*-15, 298.

17 T.J. Boschloo, *De productiemaatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875* (Hilversum 1989) 115-116.

Het grootste gedeelte van zijn leven werkte Sloet in Overijssel. Hij was tussen 1832 en 1838 burgemeester van Hengelo, was rechter en president van de Arrondissementsrechtbank in zijn latere woonplaats Zwolle en daar ook raadslid, schoolopziener en nog veel meer. Zo was hij in 1841 initiator van de ‘Overijsselse Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart’, kortweg ‘Welvaart’, die de landbouw en de ontwikkeling van het platteland wilde bevorderen. Van hieruit ontstonden in 1846 de jaarlijks in een andere provincie gehouden Landhuishoudkundige Congressen, waar heren en boeren kennis en informatie konden uitwisselen en een podium vonden om de stem van de landbouw te laten horen aan de politiek.

In 1840 en 1848 was Sloet lid van de Dubbele Kamer voor de Grondwetsherziening en van 1848 tot 1860 zat hij in de Tweede Kamer. Hij genoot bekendheid als een kritisch en eigenzinnig liberaal, die opkwam voor de belangen van het platteland, in het bijzonder van Overijssel en Gelderland. Hij stond aan de zijde van Van Hoëvell in debatten over de Indische politiek en was één van de meest fervente tegenstanders van Groen van Prinsterer. Het in 1841 door hem opgerichte *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* gold decennialang als een liberale spreekbuis van belang.¹⁸ Hij was een voortrekker in de bevordering van de landbouw en de emancipatie en ontwikkeling van het platteland, de aanleg van wegen te water en te land en het verspreiden van kennis en kunde. Hij had opzienbarende ideeën over de relatie met de koloniën. Ondertussen publiceerde hij een omvangrijk oeuvre als dichter en volkskundige. Zijn doel was en bleef, te staan ‘aan de hefboom tot welvaart’.

Doctrinair-liberalen

In ‘Onderwijzers in de parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme’, betoogt Henk te Velde dat doctrinair liberalen ‘niet alleen een vorm van liberalisme vertegenwoordigden, maar ook een fase in de politieke ontwikkeling en een opvatting hoe politiek bedreven diende te worden.’ Die fase speelde zich, aldus Te Velde, in grote delen van Europa af tussen 1830 en 1880 en het gedrag van vooraanstaande politieke doctrinairen was daarin een belangrijke factor. ‘Politiek was voor hen een zaak die zich niet op straat, maar in het parlement en in de werkkamer van de minister afspeelde.’ Het was een spel met duidelijke regels die dienden te worden vastgelegd in een Grondwet. De doctrinairen hadden geen uitgewerkte partijprogramma’s, ‘laat staan een ideologie in boekformaat’, maar waren vooral geïnteresseerd in de vorm en de organisatie van de politiek. Een goede Grondwet was voor hen een ‘eerste voorwaarde voor een ordelijke en resultaatgerichte politieke discussie.’ De Grondwet bepaalde daarbij de ruimte om tot afgewogen en serieuze resul-

¹⁸ *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek*, 1841-1875. Coster, *Baron op klompen* bevat overzichten van alle artikelen en recensies door Sloet en ook, in een separate index genoemde, auteurs van dit tijdschrift.

taten te komen.¹⁹ Of, zoals Jan Drentje in *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* de opvatting van zijn subject weergeeft, ‘de grondwet moest een vertaling zijn van de politiek-maatschappelijke tendenties en die tendenties tevens in goede, wettelijk verankerde banen leiden.’²⁰

Het liberalisme vormde volgens Thorbecke de natuurlijke basis voor de noodzakelijke staatsrechtelijke hervormingen, die dan ook door liberalen moesten worden doorgevoerd. Zij wisten immers hoe de politiek bedreven moest worden en traden op in naam van het algemeen belang. Tegelijkertijd was individueel staatsburgerschap nodig, want daardoor ontstond een moderne dynamiek in de samenleving. Meer dan ooit werd er ‘gearbeid en gezaaid voor groot publiek.’ ‘Wat ieder wint of teweeg brengt’, schreef Thorbecke in *Het hedendaagsch staatsburgerschap*, ‘schijnt hij niet meer voor zich, maar regt-streeks voor allen te winnen.’ Sloet was het daarmee van harte eens en hij past in dat opzicht dus perfect in de profielschets van ‘de’ doctrinair liberaal. Die conclusie is snel getrokken, maar andere onderdelen van de profielschets behoeven meer uitleg. Ze hebben ook betrekking op de economie, een terrein waarop liberalen met elkaar en anderen soms fundamenteel van mening konden verschillen. Drie topics – armenzorg, arbeidsloon en accijnzen – worden hierna uitgewerkt.

Armenzorg, arbeidsloon en accijnzen

Een belangrijk politiek thema rond het midden van de negentiende eeuw was ‘het vraagstuk der armoede’.²¹ De strijd om een Armenwet was volgens De Rooy ‘in zekere zin een omgekeerde schoolstrijd’.²² Op onderwijsgebied lag het primaat aanvankelijk bij de centrale overheid, maar in de armenzorg hadden juist de kerken altijd de touwtjes in handen gehad en zij waren niet bereid die los te laten. De wet liet op zich wachten tot 1854, maar de overheid had ondertussen ‘door de centrale wetgeving in feite wel de verantwoordelijkheid voor de armenzorg.’²³ Die opvatting leidde tot veel discussies tussen liberale ‘doctoren aan het ziekbed’, zoals J. Ackersdijck, G.K. van Hogendorp, J. de Bosch Kemper, W.C. Mees, H.W. Tydeman en S. Vissering.²⁴ Ook Sloet en Thorbecke behoorden tot dit medisch gezelschap.

Sloet plaatste zich op een radicaal *laisser faire* standpunt. In de eerste jaargang van zijn eigen *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* constateerde

19 Te Velde, ‘Onderwijzers’, 322.

20 Jan Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004) 318.

21 Ido de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 12.

22 Piet de Rooy, ‘Armenzorg in Nederland’, Bernard Kruithof, Jan Noordman en Piet de Rooy, *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding; bronnen; onderzoek* (Nijmegen 1983, [2de druk]) 97.

23 Boschloo, *De productiemaatschappij*, 68.

24 Boschloo, *De productiemaatschappij*, waar Sloet in het deel over ‘de doctoren aan het ziekbed’ (81-156) ook 11 pagina’s krijgt toebedeeld. Boschloo neemt in zijn lijst van aangehaalde literatuur liefst 34 artikelen op uit Sloets 735.

hij al in 1841 om te beginnen, dat de armoede in de voorbije jaren groter was geworden, terwijl de welvaart juist was toegenomen.²⁵ De groei van de armoede schreef hij toe aan de hoge belastingen en de stedelijke octrooien in de vorm van accijnzen op eerste levensbehoeften. Verder was er volgens hem sprake van ‘gebrek aan arbeid, laagte der arbeidsloonen, wangedrag, verwaarloosde opvoeding der jeugd, kwalijk bestuurde weldadigheid, slapheid der politie op sommige plaatsen.’ Hij zag tussen deze factoren ook ‘een min of meer onmiddellijk verband.’ Maar hoe groot de problemen ook waren en wat de oorzaak ook was, in ieder geval moest worden voorkomen dat er, net als in Engeland, een armentax zou worden ingevoerd.

‘Er is slechts één Koninklijk Besluit noodig, om alle voorgaande Koninklijke Besluiten sinds de wet van 28 November 1818 te vernietigen’, verkondigde hij in 1841 ferm; al gaf hij elf jaar later wel toe dat er ‘transitoire maatregelen’ nodig waren, aangezien er in sommige provincies reeds een vorm van ‘armentax’ bestond en veel gemeenten subsidies aan armen gaven.²⁶ Dat ene KB kwam er evenwel niet, want de Grondwet van 1848 bepaalde dat er een algemene regeling van de armenzorg moest komen.

Thorbecke ontwierp daarop een wet, die de armenzorg tot een door de regering gecontroleerde ‘publieke dienst’ moest maken. Hij sloot daarmee aan bij het beleid van koning Willem I en H.W. Tydeman, die tot 1848, in Leiden, de belangrijkste leerstoel der staathuishoudkunde bekleedde. Artikel 195 van de Grondwet van 1848 luidde: ‘Het arbbestuur is een onderwerp van aanhoudende zorg der Regering, en wordt door de wet geregeld.’ De koning diende jaarlijks een uitvoerig ‘verslag van de verrigtingen dienaangaande’ aan de Staten-Generaal te geven. Deze tekst is beduidend minder vrijblijvend dan artikel 226 van de Grondwet van 1815. Daarin wordt slechts gesproken van ‘eene zaak van hoog belang ... aan de aanhoudende zorg der Regering bevolen’ en van een jaarlijks verslag van de instellingen van armenzorg. Nieuwe formuleringen als ‘is een onderwerp van’, ‘door de wet geregeld’ en ‘verslag van de verrigtingen dienaangaande’ laten zien dat Thorbecke werk wilde maken van de armenzorg. In de Kamer zei hij, dat een beschaafde staat verplicht was ‘te zorgen zooveel mogelijk, dat zijne leden niet van gebrek omkomen.’²⁷

Sloet ging juist uit van een ‘volkomen vrije ontwikkeling’. Voorstanders daarvan hadden, concludeert Boschloo, ‘dikwijls overspannen verwachtingen van het resultaat, dat enkel het aanleggen van een spoorlijn (weg, waterweg) kon hebben op de vermindering van de armoede. Door de grotere mobiliteit zouden de arbeiders gaan werken waar werk was, de lonen zouden overal gelijke hoogte krijgen, en de prijzen zouden stabiel en doorgaans lager worden. Er zou in totaal meer geproduceerd worden en van de totale productie zou tegelijkertijd meer overblijven door het verminderen van de bedeling en

25 TSS-I-1, 114-131.

26 Aldus geciteerd in Boschloo, *De productiemaatschappij*, 114, uit TSS-I, 131.

27 Zie voor theorie en praktijk ten aanzien van de armenzorg: Boschloo, *De productiemaatschappij*, 75-77.

van de improductieve vertering enz.²⁸ Achteraf is het moeilijk te begrijpen, 'dat aanhangers van het *laisser faire* zulke grote verwachtingen hadden van vrije circulatie van arbeid en kapitaal en van het niet ingrijpen van de overheid.'²⁹

Voor Sloet was het volkomen logisch, want zijn gedachtegoed bleef rusten op de leer der onzichtbare handen van Martinet en Adam Smith. Thorbecke daarentegen had al in 1830, nog tijdens zijn periode in de industriestad Gent, geconstateerd dat de kloof tussen arm en rijk steeds groter begon te worden en dat er ingegrepen moest worden als de ontwikkelingen daarom vroegen.³⁰ Hij liet toen echter nog in het midden waaruit de ingrepen zouden moeten bestaan. In 1844 leek hij weliswaar zelfs meer opgeschoven in de richting van het *laisser faire*, aldus Boschloo, maar 'voor een staatsman is niet veel eer te behalen aan staatsonthouding.' Die constatering is cruciaal. De daadkracht van Thorbecke richtte zich op de ontwikkeling van de staat, die van Sloet op de ontwikkeling van het individu.

Beide liberalen deelden wel de opvatting dat de arbeidslonen hoog moesten worden gehouden en de accijnzen op eerste levensbehoeften laag. Arbeiders die wat te besteden hadden, vormden nu eenmaal ook een welkome afzetmarkt. Sloet kwam met nog een motivatie, die van de waarde der arbeidsvreugde: 'De lust, de moed bij het werk hebben hunnen oorsprong in het binnenst van den mensch, en hiervan hangt de spoedige en deugdelijke voortbrenging af. Men kan zeer goedkope daglooners hebben, maar die door hunnen traagheid, lomphheid en andere slechte hoedanigheden ten slotte zeer duur werk leveren, maar zoo ook omgekeerd.'³¹ Het betalen van een minimaal loon kwam volgens hem neer op het soort zuinigheid 'als wanneer men slechts de helft van de beweegkracht der stoomwerktuigen bij een volk benuttigen wilde om het hout, water en ijzer te besparen'.³² Orde en veiligheid waren eveneens gediend met hoge lonen, want daardoor zou sociale onrust worden voorkomen.³³ De gedachte dat elk facet van het arbeidsproces een onmisbare bijdrage vormde binnen de kringloop van het door Zijn hand geregisseerde grote geheel, sloot naadloos aan bij de leer van Martinet en laat het verschil zien met de opvatting van Thorbecke, die uitging van de staat en de mensenhand: zijn hand.

In directe relatie tot loon en inkomen stonden de accijnzen. Niet alleen had Sloet hiertegen economische bezwaren, hij vond ook dat accijnzen te veel bureaucratische rompslomp met zich meebrachten. Om die reden pleitte hij in 1853 ook voor vermindering van de formaliteiten bij de in- en uitvoer en benadrukte hij nog eens, dat het hem te doen was om lagere prijzen voor de verbruikers, '*het volk*'.³⁴ Accijnzen zorgden volgens hem voor ongewenste inmenging in het le-

28 Boschloo, *De productiemaatschappij*, 114.

29 Ibidem.

30 Drentje, *Thorbecke*, 246.

31 TSS-11, 259.

32 TSS-11, 259.

33 Zie voor de opvattingen over de hoogte van de lonen ook I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw (1813-1870)* (Utrecht 1959) 202.

34 *Handelingen der Tweede Kamer (HTK)* 28-7-1853. De beide amendementen van Sloet werden afgewezen.

ven van de burger, vooral op het platteland. Bij vrijwel elk debat over deze vorm van indirecte belasting was hij van de partij en vaak had hij Thorbecke aan zijn kant; zoals in 1851 toen deze bij de vaststelling van de Gemeentewet na een amendement van Sloet zout en zeep uitzonderde van de gemeentelijke accijnzen. De afschaffing daarvan op het schapen- en varkensvlees en die van de invoerrechten op deze producten in 1852 juichte Sloet van harte toe.

Toen Thorbecke in 1853 samen met acht anderen voorstelde de accijns op het geslacht af te schaffen, steunde Sloet het voorstel met argumenten uit de praktijk van het dagelijks leven. Hij refereerde aan recente onlusten onder het werkvolk in zijn woonplaats Zwolle en aan een onderzoek naar de toestand van 'de mindere klassen' dat hij zelf had uitgevoerd. Hij had het graag samen willen doen met Groen van Prinsterer, zijn mede-afgevaardigde uit Zwolle, maar die had niet thuis gegeven. Hoe dan ook, hij had gesproken met werkbazen, wijkmeesters, armverzorgers en anderen die in staat waren de toestand te beoordelen en die gesprekken hadden hem ervan overtuigd dat de regering en de Tweede Kamer er aandacht aan moesten schenken. De arbeiders hadden in de zomer en in de herfst van 1852 niets kunnen sparen om de winter door te komen en zij hadden bovendien geen onderpand meer om te kunnen achterlaten bij de Bank van Lening.

Stelt u een gezin voor van vader, moeder en 5 of 6 kinderen: die klasse is gewoonlijk met vele kinderen gezegend; zulk een gezin nu heeft voor zijn wekelijksche onderhoud een mud aardappelen noodig, waarvan de prijs *f* 3,-, 3,20, 3,40, ja zelfs 3,50 is. Nu zijn er sommige werklieden, die 6 of 7 gulden per week verdienen, maar het gemiddelde loon bedraagt *f* 4,- per week; alzoo schiet er in de meeste gevallen nog geen gulden over, waarvoor het gezin in zeven dagen zich moet voorzien van een weinig azijn en zout, waarmede men de aardappelen moet bereiden, want van vleesch, boter en spek is bij eene menigte gezinnen sinds jaren geen sprake meer. Van waar moet hij voorzien in al die kleine rampen, die hem zoo menigvuldig in dit aardsche leven treffen? Is het wonder, Mijne Heeren – en ik zal u hier een feit noemen hetwelk niet overdreven is, het is een feit, dat ik zelf heb waargenomen – is het wonder, vraag ik u, dat de zuigeling aan de verslapte borsten van de moeder wegwijnt, omdat die moeder geen ander voedsel meer gebruikt dan waterachtige en verglaasde aardappelen met azijn en zout?³⁵

Aan vlees viel voor dergelijke gezinnen al helemaal niet te denken. Juist de arbeiders werden de dupe van allerlei accijnzen, niet de bedeeden, want die kregen in moeilijke tijden extra steun, benadrukte Sloet. Hij vergeleek de accijns met de belasting op inkomsten en kapitaal, waartegen hij zich ook altijd had verzet. In dit geval ging het echter niet om de kapitaalkrachtigen, maar vooral om gezinnen uit de arbeidende stand, de 'middelstand' en de kleine ambtenaren.

Op 18 december 1854 pleitte hij voor de afschaffing van de accijns op bieren en azijnen. Verder wilde hij de accijns op het geslacht, zeep en brandstoffen vervangen door die op koffie en tabak.³⁶ Ook maakte hij zich sterk voor vrijstel-

35 HTK, 19-11-1853.

36 HTK, 16-12-1856.

ling van invoerrechten op Schotse haring, juist omdat die van mindere kwaliteit was en dus ‘zouden honderden gezinnen aan alle hoeken van het vaderland dierlijk voedsel kunnen gebruiken, waarvan zij zich nu onthouden.’ Hij wilde dit des te meer, omdat de invoer van Schotse oesters, ‘tot het gebruik van de rijkste standen in de maatschappij’, wel vrij werd gelaten van invoerrechten.³⁷

Veel directe resultaten heeft Sloet misschien niet geboekt met zijn voortdurend ageren tegen de accijnzen, maar het laat wel zien dat hij de kant koos van de arbeider, de boer, de vissersman en al die anderen die met hun eigen arbeid het dagelijks brood moesten verdienen. Ze laten ook zien dat Sloet, anders dan Thorbecke, geen scheiding der sferen voorstond. De laatste was juist wel een voorstander van een ‘scheiding van staat en samenleving, van staat en kerk, van kiezers en gekozenen, van politiek en economie en van publiek en privé.’³⁸ Voor Sloet moest de politieke realiteit van straat, akker en weide, de ellende in hutten op de heide en in schamele woningen van boeren, arbeiders en bedeeden naar de Tweede Kamer worden gebracht. Ideële of ideologische uitgangspunten konden daar, zij het liefst zo min mogelijk, worden bediscussieerd, maar waar het werkelijk om diende te gaan waren de concrete situaties in de maatschappij.

Kennis, kunde en communicatie

De vrijheid van drukpers die in de Grondwet van 1848 was opgenomen, zorgde voor een grote sprong voorwaarts in het aantal lokale, regionale en nationale dagbladen, waarmee Nederland kon bogen op het bezit van een parlementaire perstribune.³⁹ Toch kan niet worden ontkend, dat ‘over het algemeen de journalistiek hier te lande in de jaren voor 1869 op een laag peil stond’, maar dat lag niet alleen aan de redacties.⁴⁰ De schuld lag mede bij de fiscale maatregelen tegen de pers, die verbetering vrijwel onmogelijk maakten. Bijna de helft van de abonnementsprijzen ging in de vorm van het Dagbladzegel naar de fiscus. Dat neemt niet weg dat de Grondwet van 1848 mede het klimaat schiep waarin de vrije pers zich kon ontwikkelen. Ook dankzij Sloet.

Hij maakte bezwaar tegen het Dagbladzegel als een vorm van belasting, die in zijn ogen ook de openbaarheid met betrekking tot het functioneren van de overheid belemmerde. Kennis was voor Sloet het voertuig van ontwikkeling en economische vooruitgang en dat voertuig diende op zoveel mogelijk plaatsen te kunnen rijden, laden en lossen. Het waken over de constitutie, benadrukte hij in 1853, was niet alleen het werk van de koning – met zijn ministers die op hun beurt weer een ‘heirleger ambtenaren’ nodig hadden –, maar ook van de ‘publi-

37 HTK, 6-3-1857.

38 Maartje Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007) 211.

39 In 1850 bestonden er 92 dag-, nieuws- en weekbladen met een totale oplage van 54.000 exemplaren. Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De Eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1815* (Nijmegen 1990 [2de druk]) 67-68.

40 M. Rooij, *Kranten, Dagbladpers en Maatschappij* (Amsterdam 1974) 71.

citeit, het schoone en heilzame beginsel van ons tegenwoordig staatsbestuur.⁴¹ Vier jaar later zei hij het nog duidelijker: 'Eene tegenwoordige maatschappij zonder dagbladen zoude tot eenen staatkundigen stilstand veroordeeld zijn, die tot eindelijk verval en ondergang moest leiden.'⁴²

Sloet was op dit gebied duidelijk actiever dan Thorbecke. Hij trok erop uit, bij voorkeur naar het platteland, nam waar, las binnen- en buitenlandse kranten, vakliteratuur, naast de klassieke ook de volksliteratuur, sprak deskundigen van geleerde tot eenvoudige boer en vertaalde zijn observaties direct naar de politiek. Sloet was net als Thorbecke een man van de studeerkamer en de Tweede Kamer, maar hij bracht naar Den Haag ook zijn eigen ervaringen mee als voorzitter van 'Welvaart', als schoolopziener, als reiziger van Zwolle naar Den Haag, als praktizerend boer, als rechter, als deelnemer aan de jaarlijkse Landhuishoudkundige Congressen.

Ook het onderwijs stond bij Sloet hoog op de agenda. Zijn rol als schoolopziener, sinds 1838, was dan ook geen onlogische stap in zijn met zoveel nevenactiviteiten gelardeerde leven. De gedrevenheid waarmee hij Groen van Prinsterer in 1840 in de Dubbele Kamer attaqueerde tijdens een debat over het onderwijs, getuigde van zijn diepgaande interesse voor deze sector. Sloet pleitte bij die gelegenheid voor algemeen christelijk onderwijs, waarin naast de reguliere vakken als rekenen en taal zowel maatschappelijke als christelijke deugden werden onderwezen. Thorbecke vreesde dat uitsluitend staatsonderwijs zou leiden tot verstarring en gaf op dit terrein de voorkeur aan het particulier initiatief. Wel verdedigde hij een algemeen christendom boven geloofsverdeeldheid, want voor hem was het christendom, of moest het dat althans zijn, 'de ziel onzer beschaving die zich door alle aderen der maatschappij heeft uitgestort.'⁴³ Voor Sloet moest de staat voorwaarden scheppen, ook materiele, voor het onderwijs en een controlerende en inspecterende rol vervullen. Onderwijzers moesten bijvoorbeeld examens afleggen om hun bevoegdheid te bewijzen. Zo was het immers ook vastgelegd in de Schoolwet van 1806.

Die opvattingen bracht hij naar voren tijdens de discussies over de Onderwijswet van 1857. Hij vond dat gemeenten moesten worden gecompenseerd voor de kosten van de uitvoering van de nieuwe Onderwijswet, voor zover het daarbij ging om 'openbare' scholen. In zijn pleidooi voor financiële steun argumenteerde Sloet dat veel gemeenten op het platteland vanaf hun ontstaan tijdens de Bataafs-Franse tijd noodlijdend waren geweest. Ook de staat was schuldig aan die toestand vond Sloet en hij wees op 'de uitgaven voor de nationale milite, den burgerlijken stand, het kadaster, het transport van misdadigers, vreemdelingen en bedelaars, verplegingskosten, uitgaven voor het *Staatsblad* en provinciale couranten' en wat dies meer zij. Door financiële uitputting waren gemeenten krachteloos geworden, terwijl ze toch eigenlijk de overheid vormden waarmee ieder onderdaan dagelijks in aanraking kwam. 'De gemeente is als het

41 HTK, 20-12-1853.

42 TSS-15, 169.

43 Geciteerd in De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 133.

ware voor den burger zijn vaderland in het klein', vatte Sloet de zaak samen.⁴⁴ Als de gemeenten ook nog de kosten van de nieuwe Onderwijswet moesten dragen, gingen zij ten onder, waarschuwde hij. De staat moest dus bijspringen, vooral als het ging om de salariskosten die met een miljoen zouden stijgen. Hij stelde daarom voor dat de helft ervan door de staat zou worden gedragen.

Thorbecke maakte korte metten met deze en andere argumenten. Hij wilde samenhang zien tussen het Rijk en de gemeenten. De kosten voor het onderwijs bleef hij primair een gemeentezaak vinden. Met hetzelfde recht, vond hij, zou men ook andere uitgaven, zoals die voor de burgemeester, voor de helft voor rekening van de staat kunnen brengen. Bovendien konden veel gemeenten de kosten heel goed zelf betalen en dat betekende dat 'uit de beurzen *aller* belastingplichtigen van den Staat de middelen wierden genomen om in de zeer *ongelijke* behoeften der gemeenten te voorzien. (...) Er is geene zelfstandigheid zonder inspanning', prikkelde hij Sloet.⁴⁵ Ondertussen vergat Thorbecke dat hij tijdens de discussies rond de Armenwet van 1854 precies andersom had geredeneerd. Toen bleek hij wel voorstander van financiële steun door het Rijk aan de gemeenten. Het eind van het verhaal was, dat de gemeenten toch moesten opdraaien voor vrijwel de totale kosten van het onderwijs.

Scholen waren niet de enige kanalen om kennis te verspreiden. Ook musea en bibliotheken konden een belangrijke rol spelen, bijvoorbeeld op het gebied van de landbouw. Het voorbeeld was al rond het begin van de negentiende eeuw gegeven door Commisaris van de Landbouw Jan Kops, die een 'Kabinet van landbouwkundige werktuigen' had opgericht. Tijdens de begrotingsbehandelingen voor 1851 riep Sloet in de Kamer op om juist in de landprovincies dergelijke musea te stichten.⁴⁶ In Zwolle moest een permanent landbouwmuseum komen, stelde hij, ook als voorzitter van 'Welvaart', voor. Zijn Zwolse 'inspanningen' werden in Den Haag gewaardeerd en Thorbecke verleende in 1852 een subsidie van achthonderd gulden om dit particulier initiatief te ondersteunen. Een jaar eerder had hij als minister tienduizend gulden toegezegd aan de uitgave van de *Geologische kaart van Nederland*. Het landelijke project, met Sloet in de redactiecommissie, was in feite voortgekomen uit een soortgelijk initiatief voor Overijssel door 'Welvaart', het geesteskind van Sloet.

Maar niet altijd liep het zo vlot. In de Kamer kwam Sloet ook op voor het bibliotheekwezen. Zijn grote voorbeeld was Engeland, waar in 1850 de Libraries Act was aangenomen.⁴⁷ Door deze wet konden gemeenten een speciale belasting heffen teneinde openbare bibliotheken te bekostigen. Sloet maakte, ondanks het verplichtende karakter en ondanks de volgens hem zo penibele situatie van de gemeentelijke financiën, 'bibliotheekhistorie' door 'als eerste in het Nederlandse parlement er voor te pleiten het Engelse voorbeeld te volgen.'⁴⁸

44 *HTK*, 13-7-1857.

45 *Ibidem*.

46 *HTK* december 1850.

47 Paul Schneiders, *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland* (Den Haag 1990) 32-33.

48 Schneiders, *Lezen voor iedereen*, 32.

Hij vroeg in 1851 aan minister Thorbecke gemeenten te verplichten verzamelingen van kunsten en wetenschappen en openbare boekerijen op te richten. De minister weigerde echter zover te gaan, want met dergelijke financiële lasten wilde hij de gemeenten niet opzadelen. Hier redeneerden beide heren dus precies omgekeerd als bij de kosten voor het onderwijs! Niet altijd gaan ideologie en logica hand in hand.

Wegen te water en te land

Sloet was een uitgesproken voorstander van ‘openbare werken van algemeen nut’, bedoeld voor hele streken of voor de bloei van verschillende standen in de maatschappij. Zulke werken, betoogde hij, zouden immers nog lang nadat ze waren gerealiseerd hun vruchten afwerpen, terwijl allerlei tijdgebonden politieke en theologische geschillen dan al lang vervlogen waren. Bij de behandeling van de begroting voor 1852 toonde hij zich ingenomen met de bedragen die waren uitgetrokken voor de verbetering van rivieren en zeehavens. Ook met ‘productieve uitgaven’ als de verlenging van de Rijn-spoorweg, die naar schatting één miljoen gulden zou kosten, de droogmaking van de Haarlemmermeer en de aanleg van een telegrafienet kon Sloet zeer wel leven. De zeehavens behoorden in zijn visie tot de nuttigste openbare werken van Nederland. Als deze ‘de trechters van onze welvaart’ werden verwaarloosd, zou dat tot diep in de landprovincies voelbaar zijn. Hij prees minister Thorbecke voor de ondersteuning van deze projecten.⁴⁹

Toen in mei 1852 werd gesproken over subsidie voor de aansluiting van de Rijnspoorweg-maatschappij op het Duitse net, reageerde Sloet eveneens enthousiast. Volgens hem sprak uit het regeringsbeginsel het algemeen belang en de bereidheid van de staat om in te springen als de individuele kracht niet toereikend was voor de realisatie van nuttige werken. Het was zelfs de roeping van de overheid, want de internationale concurrentie eiste dat de productiekosten zo laag mogelijk bleven. Zonder goede verbindingen, in het binnenland en met het buitenland, was er automatisch stilstand en vervolgens achteruitgang. Sloet vroeg dus om een krachtige sturende hand van de staat. Hij koppelde de plannen voor de nieuwe verbinding met het buitenland meteen aan een binnenlands net via het water, waarvoor hij voor het oosten en het noorden van het land een compleet programma opsomde. Hij vond dat het oosten en het noorden nu eindelijk wel eens aan de beurt waren en herinnerde onder andere aan de totstandkoming van het Noord-Hollands kanaal, het kanaal van Voorne en de droogmaking van de Haarlemmermeer, die ook betaald waren door de provincies ‘aan gene zijde van de Zuiderzee.’

Thorbecke reageerde uitvoerig op Sloets opmerkingen. Hij wilde graag toevoegen dat de landprovincies niet zouden worden verwaarloosd, maar trachtte

ook de schijn te vermijden dat Holland vroeger zonder meer werd beoordeeld. Holland was verder in zijn ontwikkeling en moest juist daarom gesteund worden. ‘Die ontwikkeling zien wij nu ook in de landprovinciën, die dus op zoodanige ondersteuning, waar die noodig is, gelijke aanspraak zullen verwerven’, verzekerde hij. Maar dan moest op lokaal of provinciaal niveau wel eerst het goede voorbeeld worden gegeven. Hij ging in dat verband in op de langverbeide brug over de IJssel bij Zwolle. ‘Wanneer daar zal zijn geschied hetgeen men van degenen die het meest onmiddellijk belang hebben, mag verwachten’, zei hij veelbetekenend en ook nu prikkelend, ‘dan zal de tijd gekomen zijn om te beoordeelen wat, zoo die middelen mogten te kort schieten, van regeringswege zal behooren te geschieden.’⁵⁰ Met andere woorden: de steun van de overheid aan een regio kon worden verdiend door eerst zelf de handen uit de mouwen te steken. Voor Sloet lag dat bij infrastructuur en dus heel direct de economie veel genuanceerder.

Hoe sterk hij als volbloed liberaal in sommige gevallen toch de nadruk legde op de rol van de overheid, bleek nog eens toen in november 1857 de amortisatie van de staatsschuld op de agenda stond. ‘Amortiseren, en wederom amortiseren, en niets dan amortiseren’, het was een parlementaire leus die hij vergeleek met een manie. De bestaande generatie had die last niet gecreëerd, betoogde hij, die toekomstige generaties vanwege inflatie, toenemende welvaart en groeiende bevolking gemakkelijk konden aflossen. Hij concludeerde dat het geld beter kon worden besteed. Het gemis aan spoorwegen leverde reeds veel schade op, zoals in het noorden waar de aloude transito-handel op Noord-Duitsland verloren ging. Op dat moment werd nog slechts gewerkt aan een kanaal tussen Assen en Groningen, terwijl ook vele woeste streken nog wachtten op verbindingen. Sloet wilde een subsidie van twintig miljoen gulden, het dubbele van het door de regering voorgestelde bedrag, voor het spoorwegnet: tien voor de noordelijke spoorwegen en tien voor een spoorweg van Vlissingen naar Duitsland.⁵¹

Als het op de uitvoering van de diverse werken aankwam, vertrouwde Sloet – anders dan Thorbecke, die deze afdeling van november 1849 tot april 1853 als minister in portefeuille had – overigens beslist niet op Waterstaat. De Overijsselse boeren zagen ‘de heeren in de zwarte rokken’ niet graag op de dijken, wist hij te melden. Zijn aversie tegen Waterstaat, een centrale overheidsorganisatie, leek steeds groter te worden. Bureaucratie en eigenzinnige ambtenaren, Sloet had er een broertje dood aan! Ter onderstreping van zijn gelijk haalde hij diverse voorbeelden aan waaruit het falen van de heren van Waterstaat moest blijken. Moeiteloos schakelde hij van het lokale naar het nationale niveau en hij schroomde niet om in het parlement zaken uit de praktijk aan de orde te stellen waarvoor de meeste kamerleden geen belangstelling leken te hebben. De staat moest hier de voorwaarden scheppen, maar ook vertrouwen op de kennis en kunde ter plaatse. Sloets aversie tegen de heren van Waterstaat leverde hem

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ *HTK*, 20-11-1857.

de toern op van Thorbecke, die zijn dienst juist roemde. Als daar kritiek op kwam, mocht die ook hem worden aangerekend, liet hij weten. Hier lag voor beide mannen een steen des aanstoots die onwrikbaar bleek.⁵²

De beide liberalen hadden ook verschillende ideeën over de aanleg van spoorwegen. Thorbecke was geen voorstander van een spoorweg*net*, maar van afzonderlijke lijnen, waarbij de staat zich terughoudend zou opstellen. ‘Door het voorstel van een algemeen *net* brengt men alle *plaatselijke* belangen te gelijk in het spel, en niets is, zo men met gevolg wil handelen, schadelijker.’ Hij zou bij de aanleg liever het voorbeeld van Engeland en Noord-Amerika volgen, in plaats van Frankrijk, want daar had de regering reeds ‘*te veel* gedaan en *te weinig laten doen*’, verklaarde hij in februari 1858.⁵³ Hij diende dus een motie in om het spoorweg*net* volgens afzonderlijke lijnen verder aan te leggen. Sloet zag er niets in. Hij wilde een totaal-plan. Volgens hem was de subsidie van 60.000 gulden om Waterstaat een onderzoek te laten doen volkomen overbodig. Het was immers duidelijk dat iedereen spoorwegen wilde, maar ondertussen kwamen er voorlopig nauwelijks of geen rails meer bij. Dat veranderde echter snel na de Spoorwegwet van 1860, waarbij de staat, tot teleurstelling van Thorbecke, de spoorwegen zou aanleggen, maar de exploitatie werd overgelaten aan particulieren.⁵⁴ Het geïntegreerde net zorgde, zoals Sloet dat had gewild, voor aansluiting op de groeiende buitenlandse markten. Ook vanuit de landprovincies.

Er was in verband met de infrastructuur nog een onderwerp waarover Sloet en Thorbecke de degens kruisten. Thorbecke was als kamerlid en als minister nauw betrokken bij de tolheffing voor het Zwolse Diep, aan de monding van het Zwarte Water, de vaarweg van Zwolle naar de Zuiderzee. Deze rivier was volgens Sloet en zijn medebestuurders van ‘Welvaart’ voor Zwolle van groot belang. De heren hadden daarom in 1843 het initiatief genomen tot uitdieping van het Zwolse Diep. Zwolle zou dan veel beter toegankelijk worden voor grote schepen en een echte zeehaven kunnen worden. Een prijsvraag had als oplossing gebracht dat er kribben moesten worden aangelegd als een verlenging van het Zwarte Water, met aan het uiteinde een haven, Kraggenburg. Ter uitvoering van de plannen richtten zij de ‘Naamloze Maatschappij tot verbetering van de handelsweg over het Zwolsche Diep’ op. Tot de aandeelhouders behoorden, naast Zwolle en andere steden en de Provincie Overijssel, tal van particulieren, onder wie Sloet zelf, minister van financiën F.A. van Hall én mr. J.R. Thorbecke (‘Hoogleraar’). Alle drie tekenden ze in voor twee aandelen à 500 gulden. Met hulp van vele aandeelhouders, die een jaarlijks dividend zouden krijgen uit de tolgelden, kon het 350.000 gulden kostende project worden gefinancierd.

⁵² Ibidem.

⁵³ HTK, 18-2-1858.

⁵⁴ Zie voor de ontwikkelingen na de Spoorwegwet van 1860: G. Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland van 1834 tot nu* (Amsterdam 2004) hoofdstuk 5, ‘De ommekeer: aanleg door de staat’, 102-123. In april 1860 stak, twee maanden na het aantreden van het ministerie Van Hall-Van Heemstra, een storm van protest op, ‘geleid door Thorbecke, die niets van staatsbemoeyenis wilde weten en nog steeds van mening was dat aanleg door particulieren, eventueel met financiële ondersteuning door de staat, het beste middel was om Nederland van een goed spoorweg*net* te voorzien.’

De tol zou worden geheven naar de tonneninhoud van de schepen en niet naar de diepgang. Het gevolg was, dat de kleine schippers – die zeiden geen belang te hebben bij verbetering van de vaarweg naar de Zuiderzee, omdat hun scheepjes slechts een geringe diepgang hadden – onder aanvoering van Willem Jan Schuttevaer weigerden de tol te betalen, ook omdat de concessie voor die tolheffing ten onrechte in Haagse achterkamertjes zou zijn verleend. De Maatschappij bleef door het uitblijven van de tolgelden vrijwel verstoken van inkomsten. Na veel geruzie en een eindeloze reeks pamfletten, vooral geschreven door Sloet en Schuttevaer, mondde het conflict in 1856 uit in een parlementaire enquête, zoals die mogelijk was geworden door de Grondwet van 1848. De enquêtecommissie stelde voor voortaan de tolheffing naar de diepgang te gaan heffen: precies wat de schippers wilden. Omdat er ondanks het voorstel niets gebeurde, ook niet nadat de conclusies waren aangeboden aan de regering, richtten de schippers zich onder aanvoering van Schuttevaer eind 1858 tot de Tweede Kamer. Zij kregen steun van Thorbecke, net als Schuttevaer in 1843 aandeelhouder geworden van de Maatschappij, maar blijkbaar ook van inzicht veranderd. Nog steeds gebeurde er niets, tot Thorbecke in januari 1862 ‘met de spade op de schouder’ aantrad met zijn tweede ministerie. Binnen vijf maanden, op 25 mei 1862, was bij Koninklijk Besluit bepaald, dat de tol op het Zwolse Diep voortaan niet meer naar de tonnenmaat van de schepen zou worden geheven, maar naar de diepgang.

Jan Willem Schuttevaer had in het begin van de jaren vijftig zijn voormalige stad- en zelfs buurtgenoot Thorbecke al eens aangesproken op de onwenselijkheid van de tolheffing bij de tonnenmaat. Toen Thorbecke opnieuw minister werd, herinnerde Schuttevaer hem meteen aan de wenselijkheid van een tolheffing bij de diepgang. Korte tijd later kreeg hij het verzoek zich te melden bij de Commissaris des Konings, die van de minister een brief had gekregen over de kwestie. Schuttevaer adviseerde om schepen tot een diepgang van 1.40 meter tolvrij te laten varen. Tijdens een tweede bezoek aan Thorbecke bracht hij dat cijfer, na protesten van de heren van de Maatschappij, die uit wilden gaan van een diepgang van 1.12 m, terug tot 1.30 m. Hij nam aan, dat de meeste kleine schepen dan nog wel tolvrij konden varen en besefte dat een andere minister dan Thorbecke hem wel eens minder gunstig gezind kon zijn. De protesten van de Raad van Administratie van de Maatschappij haalden niets uit en de tol ging in per 1 augustus 1862.⁵⁵

‘De heren van Welvaart konden Thorbecke’s bloed wel drinken en vroegen zich af of hij stapel was geworden!’⁵⁶ Het jaarverslag van ‘Welvaart’ over 1862 spreekt boekdelen. De ‘animositeit’ van de minister, zo werd geconcludeerd, had gezorgd voor het verlies van een maatschappelijk kapitaal van 350.000 gulden, dat moest worden gedragen door de aandeelhouders. Dividend werd niet

⁵⁵ Zie voor dit onderwerp met name Aaldert Pol en Gerrit van Hezel, *Kraggenburg en de vaarweg van Zwolle naar zee* (Kampen 2000) 78-80.

⁵⁶ Aldus Verkade, *Thorbecke*, 268, die Schuttevaers nazaat H. Schuttevaer citeert in: *Willem Jan Schuttevaer*, 46. Zie ook *Ibidem*, 47-48.

meer uitgekeerd. Deze gang van zaken kon wel eens nadelige gevolgen hebben voor de ‘geest van onderneming en associatie’ bij andere plannen, zoals die van het Noord-Hollands kanaal. Aan de aandeelhouders in dit project was bij de concessieverlening namelijk ook een ‘redelijke tol’ toegezegd.⁵⁷ In 1865 vroeg de Gemeenteraad van Zwolle, met inmiddels Sloet in de gelederen, aan het Rijk om het Zwolse Diep in bevaarbare staat te houden, het was per slot van rekening een rijkswater en de Maatschappij kon het onderhoud niet meer betalen. Thorbecke liep daarop weten dat de toestand zo ernstig niet was en dat de Maatschappij haar verplichtingen niet nakwam. Pas drie jaar na zijn dood en acht jaar nadat Sloet de Raad had verlaten, nam het Rijk de werken en alles wat erbij hoorde over.

Ook dit verhaal toont aan, dat Sloet en Thorbecke verschillende opvattingen hadden over de rol van de staat bij de aanleg van infrastructurele werken. Thorbecke liet het vooral afhangen van particuliere en regionale initiatieven en koos ervoor de sterke partijen zo min mogelijk te belasten en extra te ondersteunen. Sloet zag voor de nationale overheid bij de ontwikkeling van zwakkere regio’s en sectoren vooral een sturende en steunende rol. Een ander punt is, dat bij Thorbecke persoonlijke sympathieën en antipathieën meespeelden. Schuttevaer wist althans handig gebruik te maken van zijn connecties met de minister en Thorbecke leek de aanval van Sloet op Waterstaat maar moeilijk te kunnen accepteren. Het blijft voorlopig speculeren, maar wellicht heeft hier meegespeeld dat hij mede daardoor de Maatschappij voor de verbetering naar het Zwolse Diep, waarin hij nota bene zelf aandelen had genomen, liet vallen als een basaltblok. En dat, terwijl deze Maatschappij een voorbeeld was van het particuliere en regionale initiatief dat hij als Kamerlid en minister zo sterk had gepropageerd.

Koloniën

Sloet geldt niet direct als toonaangevend inzake de koloniale politiek, al worden zijn woorden wel regelmatig geciteerd. Zoals door Fasseur, die hem echter niet noemt in het rijtje van vooraanstaande koloniale politici uit de jaren 1840-1860, waarin wel tegenstrevers en medestanders als Baud, Duymaer van Twist, Fransen van de Putte, Pahud en Rochussen figureren.⁵⁸ En, niet te vergeten, Van Hoëvell. Deze uit Deventer afkomstige voorvechter van de belangen der inlanders hoopte dat Nederland en Indië zich tot een twee-eenheid zouden samenvoegen, ‘verenigd in christendom en economisch belang.’⁵⁹ Het waren

57 De invoering van de tol bij de diepgang werd omschreven als een ‘staathuishoudkundige curiositeit’, omdat een lading katoen, katoenen garens, manufacturen of koloniale waren geheel tolvrij zou zijn, terwijl veel zwaardere ladingen steenkolen, tichelstenen, pannen, mest en schelpen wel belast zouden worden. Jaarverslag ‘Welvaart’, (1862) 18 (HCO, toegang 163.1).

58 C. Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten. De Nederlandse exploitatie van Java 1840-1960* (Leiden 1978) 81.

59 E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1914. Twee Eeuwen Nederland en België* (Amsterdam 1986) deel I, 223.

precies de twee pijlers waarop het vooruitgangsoptimisme van Sloet, van heidegrond tot sawa, was gebaseerd.

Fasseurs karakterisering van Sloet als een man van de studeerkamer en hoogdravend doet hem bepaald geen recht. Wel gunt Fasseur hem de eer, de eerste te zijn geweest die in de Tweede Kamer zei, dat het bezit van Indië aan het moederland niet alleen rechten gaf, maar ook verplichtingen oplegde.⁶⁰ Voor Sloet gold dat hulp bij de ontwikkeling aan achtergebleven gebieden een morele plicht was van degenen die daartoe in staat waren. Uiteindelijk zou dit niet alleen ten goede komen aan die gebieden zelf, maar ook aan het Rijk als geheel en zelfs de rest van de wereld. In de ogen van Sloet boden de koloniën met hun bodemrijksdommen, klimaat en ruimte vrijwel ideale economische mogelijkheden. De oorspronkelijke bewoners hoefden slechts gestimuleerd te worden vanuit Nederland om dit grenzenloze potentieel te benutten. Van slavernij hoefde dan geen sprake meer te zijn.

Sloet was in de Tweede Kamer één van de meest op de voorgrond tredende sprekers over koloniale onderwerpen. Zelfs voor de vuist weg zag hij er niet tegenop een half uur het woord te voeren, daarbij het wetenschappelijk en historisch excurs, noch actuele kwesties schuwend, zoals hij dat in geschrifte evenmin deed. Ook buiten het parlement bepleitte hij bij elke gelegenheid het belang en de belangen van de koloniën. In zijn eigen *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek* verschenen in de periode 1841-1875 tientallen artikelen en boekbesprekingen over koloniale onderwerpen. Door 'Welvaart' werden deskundigen uitgenodigd of werden experimenten met tropische gewassen in gang gezet. De Landhuishoudkundige Congressen hadden sinds 1859 een Koloniale Sectie, met Sloet als voorzitter.

Hij stond desondanks niet bekend als een 'specialiteit' inzake de koloniën. Wel, zeker in de Kamer en bij de Regering, als een man met gevaarlijke en eigenzinnige opvattingen en plannen; onder andere vanwege zijn voortdurend ageren tegen de Nederlandse Handel-Maatschappij en zijn voorstel uit 1849 om woeste gronden op Java aan particulieren te verkopen.⁶¹ Dat hij nooit in de koloniën was geweest, werd hem door zijn tegenstrevers dan ook met graagte voor de voeten geworpen. Vooral door de verdedigers van het Cultuurstelsel, dus vrijwel iedereen of het nu ging om liberalen of conservatieven, van welke godsdienstige denominatie dan ook. Sloet keurde dit systeem van gedwongen leveranties van producten als indigo, thee en suiker af en tegelijkertijd het monopolie van de Nederlandse Handelmaatschappij.

Als antwoord op de vraag hoe het 'opperbestuur' in Indië moest worden geregeld, kwamen conservatieven en (doctrinair)liberalen met geheel verschillende oplossingen. De conservatief J.C. Baud, die gold als de grootste Indische 'specialiteit' van zijn tijd, vond de toepassing van constitutionele begrippen op het kolonialisme ronduit gevaarlijk. Thorbecke daarentegen was van mening dat de wetgevende macht in het moederland ook moest gelden voor het bestuur

60 Fasseur, *Kultuurstelsel*, 81.

61 Zie voor Sloet en de koloniën Coster, *Baron op klompen*, 278-321.

van de koloniën. Hij stelde het Rijk boven de overzeese gebiedsdelen, precies zoals het ook boven de provincies en de gemeenten stond. Het Rijk kende dus *gelijkstandige*, maar geen *gelijkvormige* provincies. Thorbecke kreeg in 1848 gedeeltelijk zijn zin.⁶² De nieuwe Grondwet beperkte de invloed van de vorst, die het koloniale opperbestuur niet meer ‘bij uitsluiting’ zou uitoefenen. Voorts werd bepaald dat de minister van Koloniën door het parlement zou worden gecontroleerd.

Het nieuwe koloniale beleid lag in principe zeer in de lijn van Sloet, die immers de openbaarheid van bestuur hoog in het vaandel had. Maar de overzeese gebiedsdelen speelden tussen 1848 en 1860, toen Sloet in de Tweede Kamer zat, nog slechts een geringe rol. Nederlands-Indië, in feite Java, stond vooral in het teken van het batig slot dat niet ter discussie mocht worden gesteld. De conservatieven wilden, zo voerden zij een ethisch argument op, de organisch gegroeide Oosterse maatschappij beschermen tegen de Westerse exploitatie-zucht. Maar uiteraard zagen zij ook het belang van de batige sloten, net als menig liberaal; Thorbecke niet in de laatste plaats. Hij ‘wond er geen doekjes om’, dat Indië voor hem een ‘wingewest’ was.⁶³

Op 29 oktober 1851 werd bij de Tweede Kamer een wetsontwerp ingediend voor het nieuwe regeringsreglement, maar een wet zou nog ruim drie jaar op zich laten wachten. Thorbecke, die zich, aldus Fasseur, tijdens zijn eerste ministerie maar weinig met de koloniale politiek had bemoeid, trok bij de behandeling één lijn met Van Hoëvell, al steunde hij niet diens felle veroordeling van de batig-slot politiek. Die politiek kon wel degelijk samengaan met ‘het belang van de Indische bevolking, onder voorwaarde eener behoorlijke regeling van dat stelsel en van ons bestuur.’⁶⁴ Sloet behoorde met Van Hoëvell tot de grootste tegenstrevers van minister Pahud, die het reglement door de Kamer moest zien te loodsen. Al bij voorbaat voorspelde hij bij de behandeling ‘een geduchte nederlaag’ voor de koloniale oppositie, omdat het ontwerp volgens hem weinig verschilde van het oude reglement uit 1836. Nog steeds draaide alles om het batig slot en voor de Indische bevolking was weinig of niets gedaan; aan de verbetering van de infrastructuur evenmin. De echte ontwikkeling van het land en van de bevolking, vond Sloet, was nog nauwelijks op gang gekomen en daarom ging het hem – ook nu – primair, niet om een nieuw reglement of een nieuwe wet.

Na zijn vertrek uit de Tweede Kamer in 1860 uitte hij zich nauwelijks meer over de politiek inzake de koloniën. Maar hij zou in de jaren zestig en zeventig zeker aan de kant hebben gestaan van minister van Koloniën van Fransen van de Putte, in diens controverses met Thorbecke. Deze liberale oud-ondernemer liberaliseerde de handel, perkte de macht van de NHM in en had opvattingen over de grondpolitiek die overeenkwamen met die van Sloet. In deze strijd tus-

62 Zie voor deze discussie A. Alberts, *Baud en Thorbecke* (Utrecht 1939).

63 J.J.P. de Jong, *De waaier van het fortuin. Van handelscompagnie tot koloniaal imperium. De Nederlanders in Azië en de Indische archipel 1595-1950* (Den Haag 2000 [3de druk]) 274.

64 Fasseur, *Kultuurstelsel*, 115.

sen Van de Putte en de op dit gebied meer behoudende Thorbecke, zou Sloet dus zeker de kant van de eerste hebben gekozen.

Conclusies

Bij de politieke thema's waarover Sloet en Thorbecke met elkaar in discussie geraakten, kwam steeds de vraag naar voren of de centrale overheid moest ingrijpen. Daarover dachten zij keer op keer, en niet altijd voorspelbaar, verschillend. Sloet verwachtte als klassiek liberaal die schatplichtig was aan Adam Smith een actieve centrale overheid in onderwijs, infrastructuur en ook koloniën. Thorbecke stelde zich hier terughoudend op, terwijl hij bij de armenzorg, waarvoor hij de overheid verantwoordelijk achtte, Sloet juist weer diametraal tegenover zich vond. De beide liberalen waren het min of meer eens over de hoogte van de lonen en de afschaffing van accijnzen. Maar toch blijken hier, afgezien van de armenzorg, niet de grote verschillen te liggen. De eerste vraag, of Sloet kan worden gerekend tot de doctrinair-liberalen of Thorbeckianen moet op deze inhoudelijke gronden negatief worden beantwoord, maar vraagt tegelijkertijd nog om meer onderzoek.

Veel evidentier is het antwoord op de tweede vraag, die naar de aard van hun politieke speelveld. Het is te vinden in het 'radicaal modern' burgerschapsideaal van 'de morele burger', dat volgens Mijnhardt en Kloek in de achttiende eeuw ontstond.⁶⁵ Die burger ontdekte volgens Van Sas buiten de sfeer van de politiek, die voor hem niet toegankelijk was, onder meer in spectatoriale tijdschriften een 'acceptabel alternatief voor politieke participatie'.⁶⁶

Dit alternatief bracht Sloet een kleine halve eeuw later in praktijk, onder andere in zijn eigen tijdschrift. En dan niet, omdat hij geen toegang had tot het bestaande politieke speelveld. Anders dan de doctrinair-liberalen rond Thorbecke zocht hij de politiek ook buiten de Kamer en buiten de werkkamer van de minister. Maar hij bracht daar de maatschappij wel binnen! De elitaire, technocratische vorm van politiek van vooral juristen was niet de zijne, hoewel ook bij hem een soms sterke mate van regentesk optreden valt te constateren. De kleine schippers op het Zwolse Diep bijvoorbeeld, zullen het optreden van Sloet en 'de heren van Welvaart' zeker zo hebben ervaren. Tegelijkertijd is duidelijk dat Sloet, passend bij het optreden van een notabele, veel concreter en praktischer opereerde dan de meer op een abstract niveau denkende Thorbecke.

Sloet was een 'morele burger', die het in de Kamer had over zijn rondgang door de krochten van de maatschappij, over misstanden die hij met eigen ogen had waargenomen of die hem ter ore waren gekomen, die het voorbeeld noem-

65 Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 313.

66 N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2005) 387.

de van de verslachte borsten van een straatarme moeder die nauwelijks nog haar kind kon voeden, ook niet met een waterig soepje of een paar glazige aardappels. Het is moeilijk voor te stellen dat Thorbecke dit beeld zou hebben opgeroepen. Het speelveld van Sloet was veel ruimer, ook in koloniale zaken bij een precair onderwerp als de batig-slot politiek. ‘Spreekt men hier in de Kamer over het lot der overzeesche bevolking, dan verheft zich dadelijk de eene of andere stem, op het groote gevaar dat daar in steekt’, constateerde hij in december 1850. ‘Door deze wijze van redeneren zal de natie nooit de kennis verkrijgen, die zij zoo zeer behoeft aangaande het lot der volken van onze bezittingen in de Oost-Indien, welke aan het Nederlandsche gezag zijn onderworpen.’⁶⁷ Hij vond dat er wel degelijk gesproken moest worden over de hongersnoden die volgens hem het Cultuurstelsel op Java veroorzaakte. Thorbecke zweeg hier vooral, en koos net als vrijwel alle parlementariërs en ministers voor de revenuen.

Nauw verbonden met deze uitbreiding van het politiek domein is ook de stijl van politiek bedrijven. Sloets stijl staat haaks op de ‘windstilte’ die volgens Ido de Haan nog vaak wordt geconstateerd voor de decennia na 1848.⁶⁸ Zo merkt Kossmann naar aanleiding van de politieke debatten in de jaren 1850 en 1860 op, dat het leek ‘alsof de kamerleden buiten staat waren om de tegenstellingen tot waarlijk politieke proporties te vergroten. Verreweg hun meeste aandacht ging naar de juridische aspecten van de materie en vaak leek het, alsof hier rechters en advocaten spraken die hun geleerdheid en gevatheid toonden en niet de politici die een beleid trachtten te verdedigen of aan te vallen. Zowel de kamerleden als de regering ontbrak het aan staatkundig elan; zij vonden noch de woorden noch de gestes om aan het dramatische in de situatie politieke vorm te geven’.⁶⁹ Bij Sloet, jurist, maar ook dichter, ontbraken die woorden en die gestes niet en in die zin heeft hij een bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de politieke cultuur. Qua politieke stijl had hij veel gemeen met zijn grote tegenstrever Groen, wiens optreden door veel liberalen werd opgevat als ‘geestdrijverij’, waarmee hij niet alleen afbreuk zou doen aan de parlementaire politiek, maar ook de lagere standen zou opzetten tegen de hogere.⁷⁰ Zo werd Groen er door Thorbecke van beschuldigd een ‘vertoonning’ te geven, waar hij zelf de voorkeur gaf aan een ‘tentoonstelling’, een rationele uiteenzetting van argumenten.⁷¹

De conclusie moet zijn, dat Sloet noch inhoudelijk, noch naar politiek domein, noch naar politieke stijl kan worden gerekend tot de doctrinaire liberalen. Tegelijkertijd is duidelijk dat hij zich ook op het persoonlijke vlak steeds

67 HTK, 23-12-1850.

68 De Haan hanteert in *Het beginsel van leven en wasdom* het perspectief van de ‘vormenstrijd’ voor de geschiedschrijving van de negentiende en twintigste eeuw.

69 De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 10-11, waar hij Kossmann citeert in diens *De Lage landen*, 104.

70 De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 62. Overigens was Sloet niet altijd gelukkig met de manier van optreden van Groen. Zie bijvoorbeeld Jouke Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam 2008) 50-51.

71 De uitleg is van Turpijn, *Mannen van gezag*, 48.

verder verwijderde van de doctrinaire leidsman Thorbecke, met wie hij, zoals onder andere blijkt uit brieven aan Van Zuylen van Nijevelt, steeds meer gebrouilleerd raakte. ‘God weet het alleen’, schreef hij hem in 1866 na de val van Thorbecke’s tweede kabinet, ‘hoe ik mij nu vier jaren voor ons volk geschaamd heb, dat het zich door zulken naren man liet duperen als Thorbecke, die toch eigenlijk niets voor dit land en dit volk gevoelt.’⁷²

Daarmee rijst de vraag hoe zijn liberalisme dan wel kan worden getypeerd. Het is, zeker, een liberalisme van de ‘minimal state’; waar – in zijn ogen – mogelijk wilde hij bezuinigen op de staatsuitgaven.⁷³ Essentieel daarbij is zijn vast vertrouwen in de natuur en de wetten der natuur, in de organische ordening en het functioneren van de schepping waarin alles en iedereen zijn rol heeft. Dit ecologisch systeem paste hij, Martinet indachtig, ook toe op de maatschappij die eveneens werd geleid door onzichtbare handen, maar waarin tegelijkertijd een grote mate van vrijheid moest bestaan, zodat ieder zijn eigen belang na kon streven ter ontwikkeling van het grote geheel. Aldus kan Sloet een ‘ecologisch liberaal’ worden genoemd.

*Wim Coster, Historisch Centrum Overijssel, Postbus 1510, 8001 BM Zwolle
w.coster@historischcentrumoverijssel.nl*

72 Nationaal Archief, Inventaris van het archief van de familie Van Zuylen van Nijevelt, (1351) 1655-1940, Sloet aan J.P.P. van Zuylen van Nijevelt, 1866.

73 Zie voor Sloets voorstellen om te bezuinigen op de staatsuitgaven bijvoorbeeld zijn correspondentie uit 1848 over dit onderwerp met Dirk Donker Curtius, Nationaal Archief, 2de afdeling Justitie, geheim archief, inv.nr. 4672, Sloet aan Donker Curtius en Coster, *Baron op klompen*, 94-99. Ook in de Dubbele Kamer van 1848 liet hij zich in die zin uit.